

Milan Kundera

A LÉT ELVISELHETETLEN KÖNNYŰSÉGE

Fordította: Körtvélyessy Klára

MP3 Előadja: László Zsolt
Teljes szöveg • 10 óra

http://www.magyarszemle.hu/cikk/1956_emlekezete_a_magyar_folklorban

1956 emlékezete a magyar folklórban

Hoppál Mihály

Az emberiség őstörténetét kutató humánetológusok körében kialakult a vélemény, hogy az emberi fejlődés egyik nagy fordulópontja volt a mítoszok megszületése. Az emberi tudat fejlődésének eredménye volt ez az új típusú történetmesélés, amelyben és amikor megjelent a saját és az idegen közösség, a jó és a rossz, a földi és az égi megkülönböztetése. A mítosz tehát az emberiség megszületése, a közösség önmagára ismerésének pillanata, de egyben a történetmondás igényének megjelenése is. Később hivatásos történészek, történetmondók (mint Hérodotosz), a magyarok között a regösök és jokulátorok, majd az újabb korokban az írók, az emlékiratok és gyűjteményekben emlékezők mondják/írják újra meg újra a valamikori eseményeket – egészen a hivatásos történetírókig. Többek között ezért is van jelentősége a köznépi emlékezések közreadásának, mert a hivatalos változatokból többnyire kimarad a nép, a tömeg, amelyik csinálta a történelmet, vagy közvetlenül részt vett az eseményekben.

A magyarság számára jó néhány történelmi esemény, dátum az idők folyamán jelképpé nemesedett. Különösen így vagyunk a nagy szabadságküzdelmekkel, még akkor is, ha vagy talán éppen azért, mert elbuktak, a magyar történelem tragikusan felemelő, erkölcsi példát adó történései. Tulajdonképpen két évszám, '48 és '56 sűrűsödött mára jelképpé. Elég csak ezt a két évszámot kiejteni, mindenki tudja, hogy miről beszél az ember. Meg aztán bizonyos szóösszetételekben állandó jelzővé vált a két szám említése „48-as honvéd” és „56-os magyar” – ez utóbbit az amerikai magyarok körében hallottam sokszor, amikor terepmunkát végeztem közöttük 1984-ben.¹

*

Engedtessek meg, hogy ezen a ponton hadd idézzem a saját emlékeimet, hiszen elsős sárospataki diákként már átéltem a forradalom napjait. Érdekes, hogy csak jó ötven évvel a forradalom után elevenítettük föl az akkori eseményeket érettségi találkozó alkalmával. Hosszú elfojtás volt ez – a történések tudat alá szorítása!

Az osztálytársakkal a korábbi érettségi találkozó után elhatároztuk, hogy megkíséreljük emlékeinket közösen felidézni, és egyeztetni a részleteket. Ennek eredményeként kiderült, hogy a biológiaóra elmaradt, és az egész iskola kivonult. A vasutasok küldöttsége jött be a gimnáziumba, hogy hívja felvonulni a diákságot, természetesen az igazgatóhelyettes ellenezte a kivonulást, de azért rendezett sorokban végigvonultunk a városban. Ekkor láttuk a vörös csillag leverését. Az egyik kollégista fiú szavalt, akit aztán kivágtak az iskolából. Mégis, később elvégezte az orvosi egyetemet, és egy alkalommal eldicsekedett egyik osztálytársunknak, hogy a Kútvolgyiben dolgozott, ahol a magas pártfunkcionáriusok mellett rendszeresen Kádár elvtársat is gyógyította.

A kollégista osztálytársak csak most, évtizedek után említették először, hogy a forradalom leverése után hónapokkal rendszeresen megjelentek az ávósok a kollégiumban, és kutattak a szekrényekben. Szerencsére egyik jó szándékú tanárunk, aki a kollégium igazgatója is volt, előre végigellenőrizte a diákok szekrényeit, és például egyik osztálytársunknál egy Amerikából érkezett levelet talált, egy rokon által küldött ártatlan levelet, amit azonnal megsemmisítettek,

még mielőtt a kutató ávósok megjöttek volna. A diákokat géppisztolyos ávósok először arccal a falnak állították, és csak azután kezdték a személyes holmik feltűrését.

Egyik osztálytársam elmondta, hogy annyira szegények voltak, az egyik katonaviselt bátyjától örökölt egy pulóvert, amit az a katonaságnál szerzett, ezt is el kellett tüntetni, nehogy gyanúba keveredjen miatta.

Később egy külföldi felkérésre '56 fél évszázados fordulójára megírtam a saját személyes mítosz részeként visszaemlékezéseimet azokra a napokra. Ezekből idézek most:

„A sárospataki diák 1956-ban első éves gimnazista volt, alig voltunk túl a középiskolába járás első hónapjain és azon a mentális beavatáson, amit annak tudata jelentett, hogy a híres pataki kollégium falai között tanulhatunk. Tanáraink között tiszteletre méltó idősebb tanárok is voltak, akik az »oskola« régi szellemét képviselték, de a fiatalabbak is többnyire ott Patakon nevelkedtek. Így például magyar irodalom szakos tanárunk egyszerű parasztgyerekként került egy kis abaúji faluból a híres kollégiumba, ahol kitűnő tanuló lett. Ezért aztán az iskola költségén elküldték egyetemre, latin és magyar szakra. Becsülettel visszatért és egész életén keresztül szolgálta az alma matert.

A középnevezdek egyik karakterisztikus alakja volt orosztanárunk, Dévai Jenő, aki gyermekkorát Amerikában töltötte,² és jellegzetes New York-i kiejtéssel tanított (magánórán) angolra. Mindenesetre a forradalom első napján, amikor orosztanárunk bejött az osztályba, minden külön magyarázat nélkül 48-as dalokat énekeltetett velünk, orosztanulás helyett. Igen merész tett volt ez akkor, igaz, ő egy minden sorból kilógó különc volt, mint ahogy később megismertük, nemigen illett az átlag nyárspolgári vidéki tanár sémájába, mert kosárlabdázott (a diákokkal), kerékpározott (korábban még Itáliát is bejárta), hegedült, rajzolt és könyveket írt, meg fotózott is. Nekem nagyon tetszett ez a sokféle érdeklődés és tehetség, azt hiszem, később tudattalanul nagy hatást gyakorolt rám, egyfajta rejtett példaképként.

Emlékeim szerint a diákság, ha nem is az első napon, de a másodikon már kivonult az utcára, az egyetlen főutcára, ahol állt egy olyan ház, amelyen emléktábla hirdette, hogy 'e házban lakott' útutazóban Petőfi Sándor. Ennek az egyemeletes háznak az ormán egy jó nagy vörös csillag éktelenkedett. Ezt a csillagot leverték, s a műveletet a tömeg békésen figyelte.

Sárospatakon nem volt semmiféle rendbontás, se erőszakos eseményre sem került sor. A diákság rendezett sorokban vonult ki, annak ellenére, hogy az igazgatóhelyettes, Szabó Gyula tiltakozott, megtiltotta a tömeghez való csatlakozást. Rendőrökre vagy valamiféle

összeütközésre a hatóságokkal nem emlékszem. Arra viszont igen, hogy a Kossuth utcán megjelent két orosz tank, hogy honnan jöttek, arra már nem emlékszem, se arra, hogy merre távoztak! Minden egy békés, szürke nap képében rögzítődött bennem, harc nem volt.

Van viszont egy személyes, családi vonatkozása is 1956 októberének bennem. Ez pedig az, hogy szüleimmel abban az évben költöztünk Sárospatakra, ahol apám lett az akkor megnyitott szülőotthon főorvosa. Őt annyi más orvossal együtt szeptemberben orvosi továbbképzésre rendelték Budapestre, ahol a Róbert Károly körúti honvédkórházban dolgozott. Ő mesélte, hogy abba a kórházba, ahol ő dolgozott, oda vitték az első orosz sebesülteket. Apám ugyanis a forradalom első hetét még Pesten töltötte, de az orosz invázió előtti napon hazaérkezett a fővárosból. Ezért is tartom hitelesnek az elbeszélést, mely szerint az orosz katonáktól megtudták, már hetekkel a magyar forradalom előtt elindították őket oroszországi laktanyáikból. Igaz, azt mondták nekik, hogy Szuezbbe mennek! Mindenesetre meggondolandó és jellegzetes, hogy még Budapesten híre-hamva sem volt a forradalomnak, a szovjethatalom máris kész volt vérbe fojtani a katonáival. Később persze akadt olyan magyar telefonáló (Kádár János?), aki

formálisan behívta az orosz tankokat. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy az oroszok robbantották ki népünk szabadságharcát, de azon érdemes elgondolkozni, hogy az oroszoknak kész forгатókönyvük volt a történetekre, de legalábbis fel voltak rá készülve.”³

A patakiságnak a mai napig az a lényege, hogy egyfajta hazafias szellemet sugárzott már a tanítás maga, az anyagkiválasztás, illetve azok a könyv nélkül megtanulandó szövegek és idézetek, melyeket memorizálni kellett, ahogy a magyartanárunk fogalmazott annak idején. A Toldi első énekét kellett kívülről felmondanunk, ezen kívül a 12 pontot, amiben szerepel az unió Erdéllyel és a szabad sajtó – ezeknek a megtanulása mind, mind forradalmi újdonságnak számítottak abban az időben. A szövegek felmondása kollektív emlékezetet és nemzettudatot építő tettek voltak. Az az intellektuális és kulturális légkör, ami Patakot uralta, pontosan egybevág az '56-os magyar forradalom egyik legfontosabb tulajdonságával: mi nem akartunk senkin bosszút állni, hanem békésen megpróbáltunk valami újat építeni, illetve elkezdni az igazi építést abban a pillanatban, ahogy erre lehetőség volt. Tisztában kell lenni azzal is, hogy a világot megrázta ez a forradalom! Egy nép fogott össze az igazságért, a függetlenségért való küzdelemben. Az 1848-as forradalom ugyanezért tört ki, és az is példaértékű volt Európa történetében. Úgy látszik, nekünk, magyaroknak egy ilyen szerepünk is van a világban, hogy mi időről időre megmutassuk: nem hagyjuk magunkat.

Az egyéni emlékeket meg az érettségi találkozóra összegyűltek kollektív emlékezését ellenőrizni lehet egy 2008-ban megjelent kötetben, amely a pataki diákok részvételét, szerepét és hősiességét mutatja be,⁴ a diákok visszaemlékezései és a szerkesztő által készített interjúk szövegeinek segítségével. Patakon egyébként régi hagyománya volt a szabadságharcos érzelmeknek, gondoljunk csak arra, a vár a Rákócziak vára volt, aztán Kossuth Lajos is pataki diák volt, meg a „tizennegyedik aradi vértanú”, Kazinczy Lajos is. Igen tanulságos ebben a kötetben, hogy míg az egyén emlékezete mindig töredékes, esendő, a közösségé viszont, amely több emlékezésből áll össze, kiegészítő, ellenőrző, vagyis megbízható! Csak a közösségi emlékezet veheti fel a harcot a hazugságok és a felejtés ellen.

Sok ilyen kötetet kellene összeállítani, szinte városonként vagy vidékenként, gyáranként meg falvanként, hogy aztán összeálljon az igazság!

*

Az utóbbi időben több érdekes kötet jelent meg '56-ról, a következőkben néhányat kiemelnék, mert új és antropológiailag értékelhető adatokkal szolgálnak. Eredeti gondolat szülte Epress József és Wodicska György⁵ kötetét, amelyet a forradalom félszázados évfordulójának tiszteletére jelentettek meg. A szerzők elgondolása az volt, hogy megörökítik az 56-os golyónyomokat a budapesti házak falain. Bizony ötven évvel a forradalmi harcok után még számtalan ház oldalán ott vannak a sortüzek nyomai, a golyók ütötte kis lyukak. Feladatuknak érezték, hogy ezeket az apró képi emlékeket megőrizték és átadják az egykori forradalmárok fiainak és unokáinak egy fotóalbum formájában. A kerületenként csoportosított fényképekhez rövid hadikrónika,⁶ a kerületi harcok sommás története is csatlakozik. Ez a kis kötet (és benne több száz fotó) is bizonyítja, hogy milyen sokat mondanak a képek.

Csete Örs 1993 óta gyűjti az '56-os forradalomban részt vett egyszerű emberek, a „hétköznapi hősök” visszaemlékezéseit, és fényképeket készít azokról, akikkel találkozott. A több ezer fotóból és több mint 300 óra hangfelvételtől készített egy dokumentumkötetet az '56-os hősök régi és mai fotójával. Ahogy az előszó mondja: „...ebben a könyvben az átlagemberek, a hétköznapi hősök sorakoznak, akik – bár gyakran véletlenül lettek alakító részesei az

eseményeknek – ott ragadtak mindörökké, a történelemben. Most szemükbe tekinthetünk, belehallgathatunk történetükbe, mely szerencsétlen és bizakodó, hétköznapi és rendkívüli, valóságos és vágyott.”⁷ Szükszavú és puritán a kötet, természetesen a portrék is fekete-fehérek, mégis, a történelmi hitelesség olyan erény napjainkban, ami nemcsak nagy ritkaság, de időtállóvá isteszi a kötetet, hiszen anagy események apró részletei csak a személyes visszaemlékezések által lesznek történelemmé, sorsfordító igazsággá.

*

A következőkben egy kötetről részletesebben szólunk, mert szerzője és maga a munka megérdemli a kitüntető figyelmet. Bosnyák Sándor az egyik legszorgalmasabb hiedelemmonda-, legenda-, történetimonda-gyűjtő. Egy kicsit mindig a szakma periferiáján élt, mert nem kapott állást a néprajztudomány sáncain belül, amit tulajdonképpen megérdemelt volna, hiszen szorgalma és az általa gyűjtött anyag minősége ezt indokoltta tette volna. Őszinte hazaszeretet érződik szavaiban, melyeket különféle köteteinek bevezetőiben leírt, és melyeknek szövegeit gyakran idézik olyan kutatók, akik alig jártak a „nép” között, alig gyűjtöttek. Bosnyák pedig a saját pénzén bejárta lényegében a teljes magyar nyelvterületet. Ennek eredménye az az ezerszáz történeti monda, melyet a honfoglalás emlékére rendezett sajtó alá.⁸

Igazi hazaszeretetet vezetett, amikor azt a gyűjteményt is összeállította, ami nemzetféltő emlékeztető törekvéseinek eredménye, mintegy a korábbi mondagyűjtések mellékterméke. Ma már mítosz az '56-os forradalom, mert hiszen, akik akkor tizenévesek voltak, ma már idős emberek. A szemtanúk, a résztvevők többsége már nem él, vagy külföldön nyugdíjas. Ezért is nagy jelentőségű Bosnyák gyűjtése, hiszen, mint már annyiszor korábban az utolsó pillanatban, vagy ahogy mondani szokás, a huszonnegyedik órában jegyezte le a szabadságharcosok élményeit.⁹ 1998-ban és 2000-ben gyűjtötte e történetek legnagyobb részét, akkor már nyugdíjasként. Érdekessége a gyűjteménynek, hogy a névtelen hősök mellett megszólaltatja Kéri Edit színművészt (ma már nyolcvanéves), aki kérelhetetlen harcosa az elveszett szabadságnak, Grynaeus Tamás kollégát, aki '56-ban orvostanhallgató volt, Pogány Máriát, aki huszonöt éves volt '56-ban és Kardos László néprajzos kolléga felesége és az MTA Néprajzi Intézetének munkatársa is volt néhány évig, és nem tudtunk semmit az ő '56-os emlékeiről. Egységesek ezek a történeti beszámolók abban, hogy elmondják, mennyire humánusak voltak a felkelők. Még a jogosnak vélt megtorlásokat is leállították, és elsősorban a rendfenntartására ügyeltek. Mindezek ellenére a felkelés leverése után éppen azok bűnhődtek, akik megállították a felesleges atrocitásokat, és megszervezték a normális élet folytatását, biztosították a városi élelmiszer-ellátást. Jellemző másfelől, hogy a szájhagyomány törvényszerűségeinek megfelelően valódi folklórmotívumok is megjelennek az elbeszélésekben. Így például a 301-es parcellában a névtelen sírok helyét egyes elbeszélők szerint lovas rendőrökkel tapostatták meg, hogy ily módon tüntessék el a síroknak még a nyomait is. Ez egy olyan mitikus motívum, amely Ázsiában a nagy uralkodók (pl. Dzsingisz kán) temetési helyéhez kapcsolódik,¹⁰ mert azt is ily módon tüntették el, igaz, ott a lovasokat kivégezték a végén. Érdekes, hogy a diktátorok hatalmas bronzszobrának ledöntése – Budapesten a Sztálin-szobor, Bagdadban Szaddam Husszeiné – ismétlődő motívumává vált az önkényuralom elleni lázadásnak. Érdekessége az elbeszéléseknek, hogy a forradalomban részt vevők közül, aki ott volt, és lőtt, vagy megsebesült, és túlélte a harcokat, mindig pontosan emlékezett. Hiszen ő nem a biztonságos távolból irányított, hanem tette a dolgát az első vagy legfeljebb a második vonalban, mert nélküle nem történt volna meg az, ami rendeltetett, vagyis a történelem, amire

érdemes emlékezni. És éppen ez a primér emlékezés az értéke ezeknek a történeteknek. Vagyis éppen azt érhetjük itt tetten, hogy a szájhagyomány igazi folklórszöveget hoz létre, ami nem más, mint a nép tudása, vagyis a közösségi tudat emlékei.¹¹ A közösség ugyanis, mint mondtam, mindig pontosabban emlékszik, mint az egyén, jóllehet a felejthetetlen pillanatok fényképszerűen bevésődnek az egyén emlékezetébe is.

Bosnyák Sándor sok-sok ilyen történetet gyűjtött, és ezekben a szövegekben feltűnnek olyan folklórmotívumok is, mint hogy a hősök menekülésének útja a föld alatt van (ez a motívum IV. Bélához és II. Rákóczi Ferenchez is kapcsolódik). Az ávós húsdaráló mítosza pedig Haynau Világos utáni földesúri életéhez kapcsolódik, melynek több változatát jegyezték le szabolcsi birtoka körüli falvakban. A sárospataki várban is volt olyan kaszáskút, amibe beledobták a magyar hazafiakat, s melynek vége a Bodrogra vezetett ki. Külön érdekesség a kivégzésre várók halálközeli élményei, melyet igen valószínűen írnak le azok, akik végül is túléltek ezt a megpróbáltatást. A mosonmagyaróvári emlékezők egyike is beszámolt szörnyű sebesülése miatti halálon túli élményeiről. Nem is beszélve Dózsa László színművész emlékezéséről, aki fél arcát elvesztette, s mint mondja, „úgy éreztem, elment a lelkem a testemből”. Ezek valódi testen kívüli, halálon túli beszámolók. Történeti feljegyzésekből tudjuk, hogy az arccal a földre, vagyis hasra fektetve temetés egy megszégyenítő gesztus volt, és ezt a temetési szokást gyakorolták a később kivégzett '56-os elítéltekkel szemben is.

Igen tanulságos Bosnyák Sándor válogatása '56-célkitűzéseiről, amelyekben Bibó Istvánt, Németh Lászlót, Tamási Áront, Féja Gézá és Füst Milánt idézte, akik egybehangzóan a társadalmi viszonyok megőrzése mellett tettek hitet, és nem valamiféle régi rendszerű Magyarország visszaállításán gondolkodtak. Sőt, inkább a gyárakat a munkások kezébe, a tsz-földeket pedig a parasztok kezébe akarták visszaadni.

Szintizta folklór a népi álomjósítás, amelyet az egyik adatközlő, Sebestyén Mária történetének végén olvashatunk, amikor a cellatársnak a tárgyalás előtti éjszakai álmát megmagyarázták, nevezetesen, hogy „Elkaparta a ló az ítéletedet, a zöld a reménység színe, a fehér ló a szerencse, és hogy kaparta a földet a mellső lábával, elkaparta az ítéletedet!” S valóban, az ügyész által kért négy év helyett csak egy év és két hónapot kapott a vöröskeresztes ápolóként sebesülteket segítő fiatal lány. Anekdotába illő az újpestiek találékonysága, hogy a Chinoin Gyógyszergyárból beszerzett altatót belekeverték az oroszoknak ajándékba gurított boroshordókba, ekkor az orosz katonák azt hitték, hogy a felkelők megadták magukat, és azért küldték a bort, hogy ne bántsák a magyarokat. Az altató persze megtette hatását, a megszállók elaludtak és fogságba estek. A különböző visszaemlékezések nemcsak kiegészítik egymást, de adatszerűen megerősítik a legképtelenebb történetek igazságát, sőt viccnek ható szólásokat is. Az ismert beszólás szerint, amikor a Sztálin-szobrot nem tudták ledönteni, akkor valaki javasolta, hogy tegyenek elé egy zsebórát, a szobor majd lehajol érte. Ezt Beke Kata, a későbbi MDF-es politikus, '56-ban fiatal lányként maga is hallotta. Vagy hogy nem történt fosztogatás a betört üvegű kirakatokból, nem vettek el semmit (érdemes itt utalni az USA-ban ma zajló fosztogatásokra, amikor valami természeti katasztrófa vagy faji zavargás történik). Több emlékező elmondta, hogy milyen gyakori volt a barátkozás és békés beszélgetés az orosz katonákkal, hiszen meggyőzték őket, hogy egy más, egy kisebb nép szabadságának eltiprására küldték ide őket. Az egyik elbeszélő mondta: „számomra megdöbbentő volt... az ünnepi hangulat, mintha esküvőre készült volna az ország, valami nagy ünnepre, valami csodálatos első ujjongás volt... ez olyan természetes testvériség volt, amit azóta sem éreztem” (Dalmadi Jenő).

Az elbeszélések jellegzetessége, hogy az '56-ra emlékezők csak évtizedek múltán mertek

beszélni a velük történt dolgokról. Addig csak az emlékezet mélyén őrizték a tragikus vagy néha tragikomikus részleteket. A mosonmagyaróvári történetet először egy amerikai magyartól hallottam, aki '56-ban jött el onnan, valamint azt is, hogy a mosonmagyaróvári vérengzésben meghaltak tömegsírjának helyére elsőként a helyi MDF szervezete állított kopjafát. Azon a helyen, ahol a népi emlékezet sejtí a sírok helyét. A faragott református sírjel így vált általános szimbólummá, ami az '56-os harcosok sírját jelzi vallási hovatartozástól függetlenül. Így például a tiszakécskei sortűz (melyet egy MIG vadászpilóta adtak le) emlékére 1989. október 23-án állítottak egy kopjafát. Itt jegyzem meg, hogy érdemes lenne külön szólni a kopjafának, mint sírjelnek a nemzeti jelképpé, de különösen 56-ot szimbolizáló tárgyi jellé alakulásáról! Érdekes és fontos megemlíteni a gyűjtő Bosnyák Sándor címválasztásának második részét, amelyben világossá teszi, hogy nemcsak az 56-os szabadságharcosok visszaemlékezéseit adja közre, de azok útmutatásait is „a jövő magyar nemzedékeknek”. Az „intelmek”, az államalapító király óta fontos műfaj a magyar történeti narratívában, hiszen nemcsak erkölcsi, de gyakorlati útmutatást is jelent a későbbi nemzedékek számára a helytállásra és persze elsősorban a szabadságért való küzdelemre, melyet sokszor bukás követ, s melynek üzenete mégis felemelő. Van mit okulni a névtelen hősök útmutatásaiból, hiszen szavaikat bátorságuk és tetteik hitelesítik. Van mit tanulni történeteikből, különösen egy olyan korban, amikor a hazugság, a sunyiság és az önérték vált vezérlő elvvé, és a nemzet igazi történelmét elhazudják, ellopják az orrunk előtt, pedig ahogy tanultuk a régi iskolában; a történelem az „élet tanítómestere”.

A kollektív amnézia több mint három évtizedig tartott, míg végül az 1990-es évektől kezdve már szabadabban lehetett beszélni a forradalomról, annak hőseiről.

Irodalom

Assman Jan: A kulturális emlékezet. Írás emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrában. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 1999.

Bosnyák Sándor: 1001 történelmi monda. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. (Folklór Archívum 20). 2001.

Megcselekedtük... 56-osok vallomásai és útmutatásai. Budapest, Európai Folklór Intézet. 2006.

Csete Örs: 1956. Arcok és sorsok. Budapest, Magyar Napló Kiadó. 2001.

Drobysev, Yuri: Funeral and Memorial Rituals of the Medieval Mongols and Their Underlying Wordview. *Anthropology and Archeology of Eurasia*. 2006. 45:1:65–91.

Epress József–Wodicska György: Sebek. 1956 nyomai Budapest házfalain. Budapest, TIT Kossuth Klub Egyesület. 2006.

Eörsi László: Mítoszok helyett. Budapest, Noran Könyvkiadó. 2003.

Hoppál Mihály: Etnikus jelképek: hagyományőrzés egy zempléni és egy amerikai magyar közösségben. 11–61. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport. (Folklór Archívum 18.) 1989.

Történelem és emlékezet. (Előszó) In: Bosnyák Sándor (gyűjtötte és sajtó alá rendezte): *Megcselekedtük*. 11–14. Budapest, Európai Folklór Intézet. 2006.

Egy pataki diák 1956-ban. In: Sárközy Péter–Paolo Tellina (szerk.) *Magyar írók emlékezése 1956-ra*. 235–236. Roma, *Rivista di Studi Ungheresi*. 2007.

Horváth Miklós: 1956 hadikrónikája. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2003.

Szabó Csaba (szerk.): Pataki diákok az '56-os forradalomban. (Írták a forradalom pataki hősei, szerkesztette, és az interjúkat készítette: Szabó Csaba) Budapest, Sárospataki Református Kollégium Alapítvány. 2008.

1□ Hoppál 1989.

2□ Dévairól és 1956 novemberében Budapesten készített fotóiról lásd: Szabó (szerk.) 2008:60–80.

3□ Hoppál 2007:235–236.

4□ Szabó (szerk.) 2008.

5□ Epress–Wodicska 2006.

6□ Horváth 2003.

7□ Csete 2001:9.

8□ Bosnyák 2001.

9□ Bosnyák 2006.

10□ Drobysev 2006.

11□ Assman 1999.